

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК 316.7

Цитування:

Копієвська О. Р. Травма & істерія в європейській культурі fin de siècle (частина 1). *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв* : наук. журнал. 2023. № 3. С. 3–9.

*Копієвська Ольга Рафаїлівна,
доктор культурології, професор,
в.о.ректора Національної академії
керівних кадрів культури і мистецтв
<https://orcid.org/0000-0002-4537-4888>
okopievska@gmail.com*

Kopievska O. (2023). Trauma & hysteria in fin de siècle European culture (Part 1). *National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts Herald: Science journal*, 3, 3–9 [in Ukrainian].

ТРАВМА & ІСТЕРІЯ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ КУЛЬТУРІ FIN DE SIÈCLE (частина 1)

Мета статті – проаналізувати причини актуалізації проблематики травм, істерії в європейській культурі fin de siècle. **Методологія дослідження** включає загальнонаукові принципи систематизації та узагальнення досліджуваної проблеми, які дали змогу визначити та науково обґрунтувати наявні теорії, концептуальні підходи до розуміння змісту понять: травма, психологічна травма, істерія, ментальні хвороби. Застосування аксіологічного підходу дало можливість виявити в розглянутих теоріях міждисциплінарний характер, окреслити персоналізовані культурологічні наукові позиції. Використання аналітичного методу сприяло виявленню концептуальних засад щодо подальших наукових перспектив осмислення проблематизації травми, психологічної травми, істерії як ментальних хвороб в оптиці культурологічного знання. **Наукова новизна** полягає в здійсненні культурологічної рефлексії для з'ясування соціокультурної зумовленості поширення істерії та психологічної травми як ментальних хвороб. **Висновки.** У статті розглянуто питання, пов'язані з проблемним полем сучасних trauma studies, і з цією метою висвітлено взаємозв'язок таких феноменів, як істерія і травма в оптиці культури fin de siècle. Специфіка останньої полягає в перехідності, що й зумовлює її «кентаврчність» (С. Кримський), а відтак й описано її за допомогою двох взаємовиключних тропів. У першому випадку – це песимізм, занепад і виродження, моральна дегенерація і деградація, сумніви в достовірності наукового знання, критика релігійних та наукових авторитетів, що супроводжується своєрідним «впадінням в архаїку» і сприймається як ідеалізація минулого, повернення до природи, до традицій домодерного соціуму. А в другому – очікування нової ери, оптимізм, віра в прогрес, підкріплений досягненнями другої промислової революції і ще не виявленими здатностями людського розуму проникати в глибини невідомого, зокрема й людської психіки. Подібне кардинальне протиріччя, такий епохальний культурний злам стали живильним ґрунтом для поширення ментальних хвороб, серед яких істерія і психічна травма.

Ключові слова: травма, істерія, проблематизація травми & істерії, ментальні хвороби, європейська культура, fin de siècle.

Kopievska Olha, Doctor of Cultural Studies, Professor, Acting Rector of National Academy of Culture and Arts Management

Trauma & hysteria in fin de siècle European culture (Part 1)

The purpose of the article is to analyse the reasons for the actualisation of the issues of trauma and hysteria in the European culture of the fin de siècle. **The research methodology** includes general scientific principles of systematisation and generalisation of the problem under study, which enabled identification and scientifically substantiation of existing theories and conceptual approaches to understanding the content of concepts of trauma, psychological trauma, hysteria, and mental illness. The application of the axiological approach helped to reveal the interdisciplinary nature of the considered theories, as well as to outline personalised cultural scientific positions. The use of the analytical method contributed to the identification of conceptual foundations for further scientific perspectives on the problematisation of trauma, psychological trauma, hysteria as mental illnesses in the context of cultural knowledge. **The scientific novelty** lies in the implementation of cultural reflection to clarify the socio-cultural determinants of the spread of hysteria and psychological trauma as mental illnesses. **Conclusions.** The article examines the issues related to the problematic field of contemporary trauma studies, and for this purpose, the interconnection of such phenomena as hysteria and trauma in the context of fin de siècle culture is highlighted. The specificity of the latter

lies in its transitivity, which determines its "centaurism" (S. Krymskyi), and therefore it is described with the help of two mutually exclusive tropes. In the first case, it is pessimism, decline and decay, moral degeneration and degradation, doubts about the reliability of scientific knowledge, criticism of religious and scientific authorities, accompanied by a kind of "fall into archaism" and perceived as an idealisation of the past, a return to nature, to the traditions of pre-modern society. On the other hand, there is the expectation of a new era, optimism, and faith in progress, supported by the achievements of the Second Industrial Revolution and the yet-to-be-discovered abilities of the human mind to penetrate the depths of the unknown, including the human psyche. Such a cardinal contradiction, such an epochal cultural breakdown, has become a fertile ground for the spread of mental illnesses, including hysteria and psychological trauma.

Keywords: trauma, hysteria, problematisation of trauma & hysteria, mental illness, European culture, fin de siècle.

Актуальність теми дослідження. Агресивна війна путінського режиму супроводжується нескінченним ланцюгом злочинів армії окупантів проти українського народу та спричинює безперервний потік страждань, горя, руйнувань і смерті, позбавляє притулку й тепла мільйони мирних жителів, змушуючи їх залишити рідні домівки.

Війна як «погранична», «стресова» ситуація, у якій людина опиняється наодинці як з усім світом, так і сама із собою, стала страшним емоційним потрясінням і сильним травматичним шоком для наших співвітчизників. У тих, хто залишається на рідних теренах, формується досвід «буття на межі» як перебування по обидва протилежні боки однієї реальності – буття і небуття, де «життя і смерть переплітаються так дивно, що смерть осявають барви життя, а життя обряджається в жахливу маску смерті» [14].

Вперше у ХХІ ст. перед світом відкривається антропологічна катастрофа такого грандіозного масштабу, що не піддається раціональному поясненню і свідчить про появу «нового варварства», яке руйнує базові засади європейської цивілізації. У третьому тисячолітті людство знову постало перед екзистенціальним вибором «або – або»: війни та миру, життя і смерті, буття і ніщо, буття та небуття, що було головною екзистенційно-онтологічною проблемою ХХ ст.

Періоди подібних тектонічних розломів потребують гуманітарної рефлексії на предмет осмислення глобальних викликів та пошуку шляхів відповіді на них. Зростання чисельності травм різної етіології, ментальних хвороб, апатії та істеричних нападів серед українців, спричинених війною та її наслідками, актуалізує дослідження цієї проблематики й у такому контексті зумовлює звернення до європейської культури кінця ХІХ – початку ХХ ст., означеної як fin de siècle, що характеризується поєднанням непокінченого: буття і небуття, життя та смерті – й у структурі якої істерія і травма відігравали суттєву роль.

Виклад основного матеріалу. Для розуміння процесів, які відбувалися в культурі доби fin de siècle, актуальними є роздуми таких мислителів, як Ф. Ніцше, О. Шпенглер, А. Бергсон та ін, а також праці К. Е. Шорске, Й. Радкау, Ю. Вебера, К. Шарля, Ж. Діді-Юбермана, Ф. Гаскелл та ін. Французький філософ М. Фуко в «Історії божевілля в класичну епоху», досліджуючи ментальні хвороби (божевілля, нервові розлади, істерію тощо), стверджує, що до ХІХ ст. вони цікавили лише лікарів та філософів. Але з початком ХІХ ст. знаходить свою мову в поезії європейських романтиків, а з другої половини ХІХ ст. проникає в різні види мистецтва: танцювальне, образотворче та ін. Французький філософ проводить паралель між божевіллям і модерністю, пояснюючи «безумство» як «спроможність думки від siècle критися модерному світу» [8, 264].

Жорж Діді-Юберман, французький філософ, історик, теоретик мистецтва, професор паризької Вищої школи соціальних наук (EHESS), у роботі «Винайдення істерії. Шарко та фотографічна іконографія Сальпетрієра» прагне, за його словами, «відстежити, як Шарко заново відкрив істерію» і, використовуючи «різноманітні клінічні та експериментальні процедури, через гіпноз» (р. ХІ), репрезентує вражаюче «істеричне тіло» пацієнтів лікарні Сальпетрієр, сприяючи цим розгляду істерії як ментальної хвороби в мистецькій модальності. Особливу увагу вчений звертає на взаємозв'язок фотографії та психомедичних практик, роль фотографії у формуванні іконографії істерії та розробці своєрідного «алфавіту істерії» [11].

У роботі *Hysteria beyond Freud* відомі американські й британські вчені Сандер Л. Гілман, Гелен Кінг, Рой Портер та ін. розглядають істерію та її історію крізь призму нової соціальної та культурної історії, залишаючи поза межами її психоаналітичний дискурс. Аналізуючи розвиток істерії, починаючи з античності й до початку ХХ ст., вони звертають особливу увагу на другу

половину XIX ст., коли із цією хворобою пов'язують психічну травму й відбувається її проблематизація [9].

Монографія *The Trauma Controversy* під редакцією Крістен Браун Голден і Беттіні Г. Берго містить статті майже двадцяти вчених, які представляють різні дисципліни: філософію, психоаналіз, психіатрію, антропологію, літературознавство та гендерні дослідження. Вона складається із чотирьох частин: «Травма і теоретичні рамки: психоаналіз і феноменологія», «Травма і тілесна пам'ять: поетика та нейронаука», «Травма та клінічні підходи» й «Травма та історія культури». Наявність таких різних ракурсів свідчить про складність дослідження травми, розбіжності та суперечності між науковцями щодо її сутності, історичної генези, відношення між індивідуальним і колективним вимірами травми, значення тіла / тілесності й методології дослідження [13].

Дж. Герман, американська вчена-психотерапевтка, у роботі «Психологічна травма та шлях до видужання» аналізує «героїчну епоху істерії», якою вважає період двох десятиліть кінця XX ст. й особливу увагу приділяє Ж.-М. Шарко та його діяльності в лікарні Сальпетрієр [1, 21–39].

Проблеми *fin de siècle* у різних ракурсах, серед яких і рецепція культури на українських землях, що перебували в складі Австро-Угорської імперії, досліджували вітчизняні філософи, культурологи, мистецтвознавці, психоаналітики й літературознавці: В. Агеєва, Т. Гундорова, Т. Заїка, О. Забужко, Н. Зборовська, О. Оніщенко, С. Павличко, Р. Ткаченко й ін.

У сучасній зарубіжній та вітчизняній гуманітаристиці достатньо ґрунтовно й у різних наукових дискурсах – від історичного, філософського, культурологічного до соціально-політичного – досліджують європейську культуру кінця XIX – початку XX ст., яку французький письменник Е. Золя в романі «Творчість» (1885–1886) означив як *fin de siècle* (фр. – кінець епохи, кінець століття) для характеристики душевно-психологічного настрою цього часу, наповненого суперечливими й контрастними емоційними станами європейської свідомості. Термін *fin de siècle* не має точного визначення і з моменту свого використання був обтяжений переважно негативними конотаціями, серед яких безвихідь, безнадійність, песимізм та кризові настрої. Але передчуття великих змін, тривога і страх втрати при їх очікуванні поєднуються з ейфорією і безтурботністю; розуміння

занепаду та деградації культури супроводжується жаданням яскравих, але миттєвих насолод, що не сумісні з апатією і занепадництвом.

Втомленість від перенасичення життям, просякнутого, з одного боку, витонченим естетизмом й еротизмом, а з іншого – духом цинізму, моральною деградацією, спричиняє появу численних девіацій та аномалій, нервову загостреність відчуттів і стає підґрунтям для хворобливих станів, що знаходить відображення в кримінально-антропологічній теорії Ч. Ломброзо, роботі М. Нордау «Виродження» (1892–1893) і сімейній епопеї Е. Золя «Ругон Маккари» (1871–1893), де представлена нарративна модель дегенерації / занепадництва. Як стверджує італійський вчений-славіст Р. Ніколозі, професор Мюнхенського університету, формується загальноєвропейський дискурс «виродження», дегенеративного занепаду, що сягає корінням у біологію і медицину свого часу й, будучи пов'язаним з науковими за походженням ідеями, вирвався з рук фахівців та поширився світом.

Попри те, що дослідники почасти розходяться у фіксації хронологічних меж культури *fin de siècle*, більшість датує їх 1885/6–1914 роками. Інші виокремлюють ще дві фази, межею поділу яких є 1900 рік, початок нового XX ст., який знаменувала Всесвітня виставка в Парижі, будучи апофеозом раціональності й репрезентацією могутності людини. Варто зауважити, що після завершення Великої війни і під впливом усвідомлення її жахів з'являється хрононім Прекрасна епоха (*Belle Époque*) і пов'язується з економічним підйомом і благополуччям, розквітом життя, що видавалось безпроблемним і стабільним.

У сучасному новому дискурсі поняття *fin de siècle* використовують як метаопис особливої якості історичного часу кінця і початку календарного століття (Р. Козеллек); і, набуваючи просторового виміру, воно поширюється на інші рубіжні епохи, як попередні: кінець XVIII – початок XIX ст., так і на наступні: кінець XX – початок XXI ст. І як теоретичний конструкт *fin de siècle* характеризується низкою смислових ознак, мислимих у певній єдності, але зі специфікою їх прояву в різних країнах.

Культура *fin de siècle* перебуває у своєрідному «міжпарадигмальному просторі» (Т. Кун), де проходять процеси, пов'язані із завершенням попереднього типу культури, вичерпаністю його змісту, форм і засобів

вираження та відбувається пошук нових. Поступово накопичується критична маса специфічних рис наступного культурного типу з якісно новим рівнем внутрішньої самоорганізації культури як системи. Все це, відповідно, супроводжується масштабною культурною кризою і розглядається як перехідний період.

«Перехідний процес, – пише видатний вітчизняний філософ С. Кримський, – це ті перетворення, зміни чи трансформації, що генетично пов'язують (щонайменше) два стани стабільності системи, один з яких є вихідним, а другий – результативним, кінцевим, цільовим. Він характеризується: а) варіативністю, розмаїттям шляхів, форм, моделей.; б) структурною напруженістю чи навіть розхитуванням вихідних структур.; в) опозицією неорганізованого та впорядкованого матеріалу, стихійності та програмованості змін.; г) «кентавроподібністю» утворень перехідного процесу, виникненням явищ, що сполучають риси протилежних тенденцій, аспектів, вимог» [3, 244].

А відтак на «межі століть», з одного боку, «розхитуються структури» попередньої, класичної парадигми культури, що асоціюється із занепадом і деградацією та супроводжується глибокою тривогою, страхом й апокаліптичними настроями, почуттям невизначеності та непередбачуваності. А з іншого – завдяки дії механізмів становлення-структурування спостерігається «явленість» ознак нових культурних форм, довершений вірець яких можливий у майбутньому. Відбувається перевизначення просторово-часового континууму, зміна світоглядних установок, утверджуються нові способи та форми мислення, формуються публічна сфера й нова структура повсякденності та нові способи життя, з'являється тенденція поділу культури на масову й елітарну, виникають нові образи минулого та нові програми майбутнього, нові естетичні парадигми й нові художні стилі. Усі ці процеси докорінно та непередбачувано трансформували соціальну реальність й індивідуальне життя людей, визначили зміну ментальності представників нової культури на зламі XIX–XX ст. І тим самим закладається підґрунтя для формування некласичної і навіть постнекласичної парадигми культури. Оскільки, як доводять вчені, *fin de siècle* належить значна роль не лише у формуванні культури модернізму й авангарду, а й художньої культури XX століття.

У контексті зміни суб'єкт-об'єктних відносин зростають роль і значення людської особистості; і тому в європейській культурі з'являється особлива зацікавленість людиною, творча свідомість якої перебуває в пошуках прихованих у глибинах ірраціонального – індивідуальному несвідомому, міфології, архетипах колективного несвідомого, засад буття.

Дух епохи *fin de siècle* виражають численні нервові хвороби та розлади, своєрідна «ненормальність» і трансгресія. С. Павличко у свій час зауважила, що «європейська культура зламу віків була невротичною» [5, 238].

Американська вчена Джоан Де Жан, професорка університету Пенсильванії, стверджує, що в період *fin de siècle* має місце своєрідна «точка напруги» між крайніми полюсами «кінця та початку», протистояння «старого», що розуміють як примордіальне, споконвічно існує, і «нового», «майбутнього, яке поруч». Колективне переживання цього символічного переходу та загостреність сприйняття культурних розривів із цим старим, крайнє вираження якого – культурні війни, або війни культур, не лише визначає унікальність культури *fin de siècle*, а й стає підґрунтям появи численних неврозів і травматичного синдрому. У подібних війнах культур сучасність сприймається як поле битви за щось інше, ніж навколишня дійсність, не лише як час, але і як простір переходу [12, 236].

Тобто для *fin de siècle* характерною є рефлексія на предмет катастрофи, що вже відбулася, розуміння глибини її безодні та наслідків як для окремого індивіда, так і для суспільства загалом. А також рефлексія з приводу травми й психопатологічних захворювань і пошуки відповіді на питання стосовно причин цих неврозів та травм, осмислення їх сутності й розробка стратегій детравматизації, зцілення тіла й душі окремої людини та соціального тіла. Медична метафора актуалізує ті хвороби та лікування, перенесені з індивідуального рівня на колективний. Есхатологічні страхи, апокаліптичні настрої можуть бути розглянуті як посттравматичний синдром, а їх вербалізація в художній літературі, риторичне оформлення та репрезентація в різних видах мистецтва – як стратегії детравматизації.

Причини появи симптомів (психо)патологічних захворювань і травм у культурі *fin de siècle* пов'язані з експансією технологічних інновацій другої

індустріалізації революції (телеграф, телефон, водопровід, газ, електрика тощо) у суспільне буття та індивідуальне життя; оскільки вони вражали уяву й приголомшували, створювали нову технологічну реальність, де змінювалася соціальна природа стосунків людини з іншими людьми, зі світом та самовідчуття особистості в ньому. А інтенція до постійного оновлення життя, на відміну від завершених його форм, супроводжується сакралізацією новизни та десакралізацією традиції. Секуляризація і дехристиянізація, уособленням чого стає проголошена Ф. Ніцше смерть Бога як трансцендентної опори, розмивають онтологічні засади європейської культури, а відтак втрачається віра у віднесеність сушого до безумовного начала, до Абсолюту. Відбувається дискретизація істини, добра й краси як головних цінностей класичної парадигми культури, а раціональність як основа її ціннісно-сислового універсуму втрачає значення.

Одна із найбільш важливих проблем *fin de siècle*, що також спричинила появу численних неврозів, психологічних травм, – це криза моралі, втрата моральних авторитетів, приписів та ідеалів, подвійні стандарти й цинізм моральної «скромності» так званої вікторіанської «буржуазної» моралі. Моральна криза, як вважає французький дослідник Кристоф Шарль, характерна насамперед для вищих прошарків великих міст, зокрема художників та літераторів (богеми), оскільки саме їхня свідомість пронизана «вульгаризованим дарвінізмом з його ідеєю боротьби за існування» [7].

Сукупність усіх цих факторів призвела до того, що бурхливі пристрасті й нервова збудливість, психологічна, душевна травма і травматичність свідомості почали сприйматися як закономірні наслідки кризи розуму, що охопила тогочасну Європу, поставивши під сумнів прогресивний розвиток західної цивілізації.

У контексті розгляду невротичності, хворобливості культури варто звернути увагу на нарис Лесі Українки «Місто смутку» (1896) із красномовним епіграфом «Де та границя, що відділяє нормальне від ненормального?». Поетеса, будучи «типичним неврастеніком *fin de siècle*», як пише дослідниця її життя і творчості Т. Гундорова [4, 48], розумілася на цих (психо)патологічних станах й у нарисі окреслює два виміри світу: реальний як нормальний світ і світ навиворіт «велика *VerkehrteWelt*» – та констатує, як свідчить уже епіграф, що межа між ними «дуже хистка». Це

свідчить про розуміння Лесею Українкою, яка провела багато часу у великих містах Європи, складності, мінливості, фрагментарності суспільного життя і необхідності адаптації психіки людини до постійних і швидких змін зовнішнього середовища, як осмисленої координації діяльності людини.

Упровадження досягнень технічного прогресу у виробництво дало змогу полегшити працю, підвищити її продуктивність, змінило ставлення до часу та спричинило його поділ на робочий і вільний. Однак усі досягнення індустріалізації частково анігілювалися аваріями й нещасними випадками на виробництві, масштабом і трагічністю залізничних катастроф, що свідчило про створення нового соціального контексту формування уявлень про травму в новій технологічній реальності й спричинило появу нового типу травм. Так, у 1866/7 році британський хірург Дж. Еріксен (J. E. Erichsen) у роботі «Залізнична та інші травми нервової системи» констатує наявність у жертв залізничних аварій хвороби, яку називає «залізничною травмою», синдромом «залізничного хребта», що спричинює нервовий шок та інші ушкодження нервової системи. Він також уперше систематизував симптоматику психічних розладів, серед яких порушення пам'яті та концентрації уваги, сплутаність свідомості, параліч, а також жахливі сновидіння як візуалізації перенесеної трагедії [6].

Р. Пападопулус, сучасний британський клінічний психолог і психоаналітик, директор Центру дослідження травми, із цього приводу зауважує: «Особливий фізичний «струс», отриманий внаслідок аварій на залізницях, породжував специфічні емоційні реакції, які мали власну незалежну дію і відрізнялися від поширеного на той час психологічного діагнозу істерії» [15, 379]. Саме цього часу є підстави стверджувати про специфічне значення терміна «травма» як «відношення до психічних поранень, що супроводжуються загадковою симптоматикою». Тобто йдеться вже не стільки про тілесну рану як про душевну, спричинену внутрішнім емоційним станом індивіда, на відміну від розуміння травми (*trauma* – рана, пошкодження), її повсякденного травматичного дискурсу, що сформувалися в Давній Греції та імпліцитно передбачали її як подію, викликану зовнішніми обставинами. Дослідження психічних травм інтенсифікувала й суто практична фінансова проблема – необхідність

виявити випадки симуляції задля отримання компенсації.

Власне термін «психічна травма» ввів у науковий обіг 1878 року німецький лікар-психіатр А. Ойленбург (Albert Eulenburg), який, вивчаючи нервові хвороби, виявив зв'язок деяких симптомів із пережитою раніше травмою. А одну з перших теорій травматичного неврозу створив берлінський невролог Г. Оппенгейм (H. Oppenheim) [10, 209–218], описавши його симптоматику в монографії «Травматичні неврози» (1889). Він доводив, що такий невроз спричиняє «інтенсивне психічне потрясіння», «психічний шок» внаслідок комбінованого впливу механічних та психічних факторів.

Погляди Г. Оппенгейма на патогенез розладів збіглися з баченням Ж. Шарко (1885) щодо природи травматичної істерії як своєрідної хвороби нервової системи, важливим аспектом якої останній вважав «психічний шок».

Колк ван дер Бессел, професор психіатрії Медичної школи Бостонського університету й директор бостонського Центру травми стверджує, що після відкриття феномену психотравми (психоемоційної травми), під якою розуміють як індивідуальне порушення, що виникає в результаті шкоди, завданої психічному здоров'ю людини внаслідок впливу несприятливих факторів зовнішнього середовища або гостроемоційних, стресових впливів на психіку інших людей, у її подальшій історії відбувалися циклічні коливання між періодами визнання її руйнівної сили й довгострокової ролі в житті людей і періодами, коли ідеї психотравми чинили великий опір як з боку суспільства, так і фахівців [2].

Наукова новизна статті полягає в здійсненні культурологічної рефлексії для з'ясування соціокультурної зумовленості поширення істерії та психологічної травми як ментальних хвороб.

Висновки. У статті розглянуто питання, пов'язані з проблемним полем сучасних trauma studies, і з цією метою висвітлено взаємозв'язок таких феноменів, як істерія і травма в оптиці культури fin de siècle. Специфіка останньої полягає в перехідності, що й зумовлює її «кентавричність» (С. Кримський), а відтак й описана вона за допомогою двох взаємовиключних тропів. У першому випадку – це песимізм, занепад і виродження, моральна дегенерація і деградація, сумніви в достовірності наукового знання, критика релігійних та наукових

авторитетів, що супроводжується своєрідним «впадінням в архаїку» і сприймається як ідеалізація минулого, повернення до природи, до традицій домодерного соціуму. А в другому – очікування нової ери, оптимізм, віра в прогрес, підкріплений досягненнями другої промислової революції і ще не виявленими здатностями людського розуму проникати в глибини невідомого, зокрема й людської психіки. Подібне кардинальне протиріччя, такий епохальний культурний злам став живильним ґрунтом для поширення ментальних хвороб, серед яких істерія і психічна травма.

Стаття підготовлена в межах реалізації проекту Erasmus+ «Академічна протидія гібридним загрозам» (Academic Response to Hybrid Threat, WARN) 610133-EPP-1-2019-1-FI-EPPKA2-CBHE-JP, фінансованого за підтримки Європейської комісії.

Література

1. Герман Дж. Психологічна травма та шлях до видужання. Львів: В-во Старого Лева, 2022. 424 с.
2. Колк ван дер Б. Тіло веде лік. Як лишити травму у минулому. Харків: Віват, 2023. 624 с.
3. Кримський С. Під сигнатурою Софії. Київ, 2008. 367 с.
4. Гундорова Т. Леся Українка. Книги Сивілли. Харків: Віват, 2023. 304 с.
5. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі / 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Либідь, 1999. 447 с.
6. Erichsen J.-E. Railway and other Injuries of Nervous System. London, 1866. URL: <https://ia601600.us.archive.org/30/items/b21289451/b21289451.pdf> (дата звернення: липень 2023).
7. Charle Ch. Les Intellectuels en Europe au XIXe siècle: essai d'histoire comparée. Paris: Seuil, 1996.
8. Foucault M. History of Madness. Routledge, 2006. 725 с.
9. Gilman Sander L., Helen King, Roy Porter, G. S. Rousseau, Elaine Showalter. *Hysteria Beyond Freud*. Berkeley: University of California Press, 1993. 478 p.
10. Horowitz M., Wimer N., Alvarez W. Impact of Events Scale: A measure of subjective stress. *Psychosomatic Medicine*. 1979. Vol. 41. P. 209–218.
11. Invention of hysteria: Charcot and the photographic iconography of the Salpêtrière / Georges Didi-Huberman; translated by Alisa Hartz. London: The MIT Press Cambridge, 2003. 373 p.
12. Joan De Jean. *Ancients Against Moderns: Culture Wars and the Making of a Fin de Siecle*, 1997. P. 236.
13. Kristen Brown Golden, Bettina G. Bergo (eds.). *The Trauma Controversy: Philosophical and*

Interdisciplinary Dialogues. State University of New York Press, 2009. P. 290.

14. Sontag S. Where the Stress Falls: Essays. Paperback, 2001. 288 p.

15. Papadopoulos C., Ali N. 'Stress levels and their risk/protective factors among MSc public health students'. Journal of Pedagogic Development. 2013. № 3 (2). P. 5–10.

16. Wars and the Making of a Fin de Siecle. University of Chicago Press, 1997. P. 236.

References

1. Herman, J. (2022). Psychological trauma and the path to recovery. Lviv [in Ukrainian].

2. Kolk, van der B. (2023). The body heals. How to leave trauma in the past. Kharkiv [in Ukrainian].

3. Krymskyi, S. (2008). Under the signature of Sofia. Kyiv [in Ukrainian].

4. Hundorova, T. (2023). Lesia Ukrainka. Books of Sibyl. Kharkiv [in Ukrainian].

5. Pavlychko, S. (1999). Discourse of modernism in Ukrainian literature / 2nd ed. Kyiv [in Ukrainian].

6. Erichsen, J.-E. (1866). Railway and other Injuries of Nervous System. London, URL: <https://ia601600.us.archive.org/30/items/b21289451/b21289451.pdf> [in English].

7. Charle, Ch. (1996). Les Intellectuels en Europe au XIXe siècle: essai d'histoire comparée. Paris : Seuil [in French].

8. Foucault, M. (2006). History of Madness. Routledge [in English].

9. Gilman, Sander L., King, H., Porter, R., Rousseau, G. S., Showalter, E. (1993). *Hysteria Beyond Freud*. Berkeley: University of California Press [in English].

10. Horowitz, M., Wimer, N., Alvarez, W. (1979). Impact of Events Scale A Ameasure of subjective stress. Psychosomatic Medicine, (41), 209–218 [in English].

11. Didi-Huberman, G. (2003). Invention of hysteria: Charcot and the photographic iconography of the Salpêtrière; translated by Alisa Hartz. London: The MIT Press Cambridge [in English].

12. De Jean, J. (1997). Ancients Against Moderns: Culture Wars and the Making of a Fin de Siecle [in English].

13. Kristen Brown, Golden, Bettina, G. Bergo (eds.). (2009). The Trauma Controversy: Philosophical and Interdisciplinary Dialogues. State University of New York Press [in English].

14. Sontag, S. (2001). Where the Stress Falls: Essays. Paperback [in English].

15. Papadopoulos, C., Ali, N. (2013). 'Stress levels and their risk/protective factors among MSc public health students'. Journal of Pedagogic Development, 3 (2), 5–10 [in English].

16. Wars and the Making of a Fin de Siecle. (1997). University of Chicago Press [in English].

Стаття надійшла до редакції 12.07.2023

Отримано після доопрацювання 16.08.2023

Прийнято до друку 25.08.2023